

مطالعه تطبیقی آرایه‌های تزئینی و ترکیب بندی صفحات فاتحة الكتاب و قرآن نفیس دوره صفوی (قرآن شماره ۱۲۶ کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی و قرآن شماره ۳۹ کتابخانه و موزه ملی ملک)

مریم قندهاریون*

چکیده:

صفویان سلسله‌ای ایرانی، ملی و شیعی بودند، تمرکز و یکپارچگی این دولت، حمایت‌های برخی شاهان از هنر و جایگاه هنر که به‌عنوان عالی‌ترین جلوه قدرت شاه بود اسباب رونق و تولید بسیاری از هنرها از جمله هنرهای مرتبط با کتاب آرایبی را فراهم کرد، از این رو قرآن و کتاب آرایبی آن در این دوران از جایگاه خاصی برخوردار بود و از این دوره نسخه نفیس بسیاری در کارگاه‌های هنری آن زمان آماده شد که اثر لحاظ کتاب آرایبی، ترکیب بندی و صفحه آرایبی، عناصر و آرایه‌های تزئینی، نقش و رنگ بسیار متنوع، دقیق و ظریف بودند. بسیاری از این آثار هم اکنون در مجموعه‌های داخلی و خارجی نگهداری می‌شوند اما کمتر مورد بررسی، مقایسه و مطالعه تطبیقی قرار گرفته‌اند. بدین منظور نگارنده قصد دارد تا با روش توصیفی-تحلیلی و ابزار کتابخانه‌ای ضمن معرفی صفحات فاتحة الكتاب دو نسخه نفیس از این دوره به تحلیل و بررسی آرایه‌های تزئینی و ترکیب بندی آن‌ها بپردازد و شاخصه‌های تزئینی و صفحه آرایبی آن‌ها را معرفی کند. بدین منظور ابتدا مقدمه کوتاهی از کتاب آرایبی قرآن‌های اولیه تا عصر صفوی ذکر شده و پس از آن دو نمونه قرآن مورد تحلیل و بررسی قرار گرفته و شاخصه‌های آن ارائه شده است تا از این طریق بتوان به شناختی بیش از پیش از این آثار نفیس دست یافت.

واژگان کلیدی: قرآن صفوی، فاتحة الكتاب، آرایه‌های تزئینی، تذهیب، ترکیب بندی.

* کارشناس ارشد پژوهش هنر

۱. اولین نمونه‌های نسخ قرآنی بسیار ساده و بدون تزئینات بود. با گذشت حرمان عناصر تزئینی بسیار ساده و کاربردی در کتاب آرایبی نسخ قرآنی بکار گرفته شد که البته این موارد نیز با اعتراض برخی محافل سنتی سروبرو گردید. از آنجا که این تزئینات اولیه بیشتر جنبه کاربردی داشته تا تزئینی بکارگیری آن رواج پیدا می‌کند و در طی زمان با عناصر مختلف و رنگ‌های متنوع و در گستره بیشتری نسبت به قبل بکار گرفته می‌شود. عناصری چون نشان‌های انتهای آیات، ابتدا و انتهای سوره، سجده، خمس، عشر، حزب، جزء و... معمولاً با نقوش و رنگ‌های متنوع تصویر می‌شود و بکارگیری جدول، کمند، تشعیر و سایر عناصر تزئینی با گذشت حرمان گسترش می‌یابد. اردشیر مجرد تاکستانی شروع کار تزئینات قرآنی را از قرون سوم و چهارم می‌داند (مجرد تاکستانی، بی‌تا: ۲۳). روند تکامل نقوش بدین صورت بود که نقوش ساده و هندسی تک رنگ رفته رفته جای خود را به نقوش ترکیبی و متنوع، اسلیمی‌ها و ختایی‌های الوان داد و جنبه زریبا شناسانه به خود گرفت (نقل به مضمون، لینگز، ۱۳۷۷: ۷۱). تا این زمان تعداد صفحات تزئینی و تذهیب شده معمولاً شامل صفحات آغازین، دو صفحه ابتدا و انتهای متن اصلی، عنوان سوره‌ها و گاه صفحات پایانی می‌شد. یکی از تحولاتی که در قرن دهم رخ داده است، افزایش تعداد صفحات تزئینی قرآن‌های نفیس بود؛ صفحاتی شامل یک شمسه (یا یک جفت شمسه) پیش از صفحه آغازین که نام سفارش دهنده یا اطلاعات دیگر را در بر می‌گرفت، صفحه میانه متن و در بعضی از قرآن‌ها کاتبان به انتهای دست نوشته‌های قرآنی نیز یک یا دو متن ضمیمه می‌کردند. یکی از این ضمائم «دعای ختم» نام داشت که شکرانه‌ای برای به پایان رساندن قرائت قرآن بود، ضمیمه دیگر «فالنامه» نام داشته که دارای خط زیبا و تذهیب عالی بوده است (خلیلی و جیمز، ۱۳۸۱: ۱۱۵) (پوپ و آکرمن، ۱۳۸۷: ۲۲۵۹) (کنبی، ۱۳۸۴: ۵۵). در این نوشتار به بررسی تطبیق عناصر تزئینی و ترکیب بندی دو صفحه فاتحه‌الکتاب از عصر صفوی پرداخته خواهد شد.

۲. تذهیب قرآن‌های عصر صفوی

صفویان سلسله‌ای ایرانی و شیعی بودند که در سال‌های ۹۰۸ تا ۱۱۴۹ هجری خورشیدی (برابر ۱۷۳۶-۱۵۰۲ میلادی) بر ایران فرمانروایی کردند (اسکارچیا، ۱۳۷۶: ۳)، و اسباب رونق و تولید بسیاری از هنرها را فراهم آوردند که البته برخی از این هنرها ادامه راه تیموریان بود. عباسقلی غفاری فرد نقل می‌کند: "هنر عصر صفوی در بسیاری از زمینه‌ها ادامه دوران طلایی هنر دربار تیموریان است" (غفاری فرد، ۱۳۸۱: ۳۳۶). کتاب آرایبی نیز یکی از این هنر هاست که خود هنرهای مختلفی چون: جلدسازی، تشعیر، تذهیب، ترصیع، خطاطی، کاغذ سازی و غیره را

شامل می‌شود که اکثریت این هنرها به تبع رشدی که در سایر بخش‌ها بوده است رشد می‌کند. البته دیوید جیمز معتقد است: "ظهور صفویان در طلیعه قرن دهم ه. ق. باعث بروز تغییر و تحولی در سبک و سیاق نسخ دست نویس ایرانی نشد، اما در ربع آخر همان قرن ویژگی‌های جدیدی همچون طرح طوماری گل‌داس و سرنگارنگ با برگ‌های درشت پدیدار شد" (خلیلی و جیمز، ۱۳۸۱: ۱۱). نظریات دیماند و پوپ در ارتباط با تذهیب این دوره به شرح زیر است:

دیماند رایج‌ترین شاخصه‌های تذهیب این دوره را استقلال نسبی آن، تنوع آن در مقایسه با دوره‌های گذشته و رونق تذهیب‌کاری با طلا می‌داند (نقل به مضمون از دیماند، ۱۳۳۶: ۸۴). پوپ نیز این ویژگی را بر می‌شمارد: «ویژگی برجسته سبک تازه صفوی، رجحان یافتن اسلیمی‌ها و اسلیمی‌های ابری است و قوس‌های حلزونی ظریف با نقش گل‌های ختایی صرفاً در درجه دوم اهمیت قرار دارد» (پوپ و آکرمن، ۱۳۸۷: ۲۲۵۹). در این زمان نقوش اثر تنوع بیشتری نسبت به گذشته برخوردار است؛ گل‌های چهارپر و پنج‌پر، گل‌های تزئینی و ساده، گل‌پروانه‌ای، گل‌شاه‌عباسی، غنچه‌ها، برگ‌های ته‌غنچه و ریز ساده، ابرماری، ترنج و نیم ترنج قوس‌های حلزونی و دوار اسلیمی و ختایی و... که معمولاً بسیار پیچیده، دقیق و ظریف تصویر شده اند (قندهاریون، ۱۳۸۹: ۴۳ و ۴۴).

رنگ نیز با تغییرات عمده ای روبرو شد البته این تغییرات در اوایل دوره چندان چشمگیر نبود و رنگ‌های فرعی تحت تأثیر دوره تیموری کمتر به چشم می‌خورد، اما تقریباً از قرن یازدهم به بعد رنگ‌های که تا آن زمان رنگ‌های فرعی محسوب می‌شد، اغلب با جلوه‌ای پرشکوه به شکل وسیع‌تر و با کیفیتی شفاف‌تر مورد استفاده قرار گرفت. البته رنگ غالب بکار رفته در تذهیب همچنان طلایی و لاجوردی بود و رنگ‌هایی نظیر: شنگرف، آبی روشن، سبز، زرد، نارنجی، بنفش، سفید و سیاه، نسبت به دوره تیموری، بیشتر بکار می‌رفت و کاربرد اقسام رنگ سرخ، صورتی، نارنجی و بنفش که طیف‌هایی از رنگ‌های گرم محسوب می‌شدند، حاکی از فاصله گرفتن رنگ‌آمیزی این زمان با رنگ‌های سردتر هراتی بود (قندهاریون، ۱۳۸۹: ۴۹ و ۴۸). پوپ گزینش رنگ‌های تذهیب این دوره را مسیری به سوی خروال می‌داند: «ترجیح عامدانه در انتخاب رنگ‌های ترکیبی وجود دارد: آبی روشن، سبز روشن، گلی، ارغوانی، حنایی. این رنگ‌ها قوت رنگ‌های خالص را ندارند و این روش آغازی بود بر زوال تدریجی» (پوپ و آکرمن، ۱۳۸۷: ۲۲۶۳).

علاوه بر نقش و رنگ تغییر در نوع صفحه‌آرایبی متن در برخی از قرآن‌های این دوره رواج می‌یابد؛ استفاده از ترکیبات منحنی در کنار تقسیمات هندسی، بکارگیری

نصوص قرآن گردهم آورد و تریز را به عنوان پایتخت جدید آن زمان، به صورت مرکزی جهت تهیه قرآن‌های دست نوشته مجلل و فاخر به شهرت جهانی رساند. جدول ۱. شناسنامه قرآن ۱۲۶ کتابخانه آستان قدس رضوی (تنظیم کننده: صداقت، آرشیو شناسنامه‌های کتابخانه آستان قدس؛ گلچین معانی، ۱۳۷۷: ۲۴۰-۲۴۳).

شماره ثبت موزه	۱۲۶
واقف	مرتضی قلی طباطبائی الحسنى الحسينى النائینی، تاریخ وقف: سال ۱۳۳۷، قرن ۱۴ هجری قمری.
سفارش دهنده	شاه اسماعیل صفوی اول، شاه ایران تولد: قرن ۹ هجری قمری
کاتب	شمس‌الدین علی، کاتب شیرازی، تولد: قرن ۹ هجری قمری
تاریخ کتابت	سال ۹۱۱ هجری
وضعیت نسخه	کامل
آغاز	سوره حمد
انجام	سوره ناس
خط متن	نسخ خوش و جلی با درجه ممتاز
تعداد سطرها	۱۲ سطر
اندازه متن	۱۲ × ۲۲ سانتی‌متر
اوراق	۲۲۷ ورق ۲۵ × ۲۲/۵ سانتی‌متر
صفحه پردازی	دفتری
نوع کاغذ	خانبالغ چینی
رنگ کاغذ	حنایی
نوع جلد	روغنی دورو
اندازه کتاب	۲۲ × ۲۵
تاریخ ساخت	قرن دهم هجری قمری
امتیاز نسخه	از حیث خط و تذهیب و صفحه‌آرایی و تاریخ کتابت و جلد روغنی نفیس است.
ارزش نسخه	نفیس

جدول ۱. شناسنامه قرآن ۱۲۶ کتابخانه آستان قدس رضوی (تنظیم کننده: صداقت، آرشیو شناسنامه‌های کتابخانه آستان قدس؛ گلچین معانی، ۱۳۷۷: ۲۴۰-۲۴۳).

ترنج‌های بزرگ، برهم زدن نظم و تکرار نقوش حاشیه روبروی عطف و عدم کاربرد کتیبه سرسوره در برخی نمونه‌ها. به منظور بهتر مشخص شدن این شاخصه‌ها در این بخش اثر نوشتار به بررسی دو نمونه موردی نفیس پرداخته خواهد شد.

۳. نمونه‌های موردی

دو صفحه فاتحه‌الکتاب قرآن نفیس که در این مقاله مورد بررسی و مطالعه تطبیقی قرار می‌گیرد مربوط به دو مجموعه داخلی است؛ قرآن شماره ۱۲۶ از گنجینه نفیس قرآنی کتابخانه آستان قدس رضوی و قرآن شماره ۳۹ موسسه کتابخانه و موزه ملی ملک است که تا کنون مورد بررسی قرار نگرفته است. مشخصات شناسنامه‌ای این آثار در جداول شماره ۱ و ۲ به تفکیک ذکر شده است و در پی آن عناصر تزئینی صفحات فاتحه‌الکتاب هر قرآن مورد بررسی و مقایسه قرار خواهد گرفت.

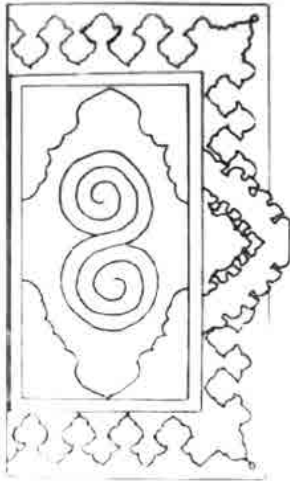
تصویر ۱. صفحه فاتحه‌الکتاب قرآن کاتب شیرازی، ۹۱۱ ه. ق. (آرشیو تصویری نفیس خطی کتابخانه آستان قدس رضوی مشهد).

۳-۱. قرآن شماره ۱۲۶

این قرآن به کتابت شمس‌الدین علی کاتب شیرازی از هنرمندان گمنام نیمه نخست قرن دهم است که تنها نمونه برجای مانده اثر اوست، قرآنی نفیس که در بخش مخطوطات کتابخانه آستان قدس است نگهداری می‌شود (تصویر ۱).

این اثر از جمله قرآن‌هایی است که در سال ۹۱۱ ه. ق. به فرمان شاه اسماعیل کتابت شده است. شاه اسماعیل بنیانگذار سلسله صفوی بود که با انتقال هنرمندان کارگاه بایسنقر میرزا اثر هرات به پایتخت خود تریز کارگاهی را در کتابخانه سلطنتی خود تأسیس کرد و باشکوه‌ترین آثار تاریخ هنر نگارگری و کتاب‌آرایی ایران را اثر خود به یادگار گذاشت. او معروف‌ترین استادان خط نسخ و ثلث و برجسته‌ترین نقاشان و تذهیب‌کاران را جهت تزئین

شکل ۱- تحلیل خطی کتیبه متن صفحه فاتحه الکتاب قرآن کاتب شیرازی، ماخذ: نگارنده.

می‌شود و زمینه شرفه‌ها افشان است (تصویر ۳). در ارتباط با کادربندی و صفحه آرایی این قرآن بکارگیری تقسیمات منحنی در کنار تقسیمات هندسی و بکارگیری فرم‌های نرم و دوار شاخص است، البته این شاخصه در برخی از نسخه‌های این دوره به چشم می‌خورد و در برخی ادامه روند تقسیمات هندسی دوره تیموری استفاده شده است. مطلب دیگر مربوط به قرارگیری متن بر زمینه‌ای ترکیبی اثر اسلیمی و ختایی‌های پیچان با گل‌های پراکنده با کادر ترنجی و همچنین عدم بکارگیری کتیبه سرسوره و علائم فواصل آیات است. هنرمند با قرار دادن ترنج و سرترنج در قسمت مرکزی اولین توجه بیننده را به این قسمت جلب کرده است پس از آن با چرخشی که در زمینه متن سوره و نقوش حاشیه‌ها اجرا کرده است حرکت چشم را از طریق مثلث‌های میان حاشیه به بیرون هدایت می‌کند. بر اساس این تدابیر و استفاده از رنگ‌های طلایی و لاجوردی به‌عنوان رنگ‌های غالبی که در سرتاسر متن چرخیده‌اند و با پراکنده ساختن رنگ‌هایی دیگر در نقش گل‌ها به صورت پراکنده و هماهنگی در برقراری تضاد میان تیرگی‌ها و روشنی در برقراری تعادل و توازن به اثر کمک شایانی کرده است. رنگ غالب ترکیب بندی طلایی است (شکل ۱).

۱-۱-۳. عناصر تزئینی صفحه فاتحه الکتاب قرآن ۱۲۶^۲ صفحه فاتحه الکتاب این قرآن مذهب و مرصع است و عناصر کلی آن شامل: کتیبه مرکزی، کمنند، جدول^۵ و حاشیه است که به تفکیک به شرح آن خواهیم پرداخت.

کتیبه متن

صفحه متشکل از یک کتیبه مستطیل مرکزی است که دو ترنج متداخل و لچکی‌ها را در بر گرفته؛ ترنج درونی همراه با دو سرترنج به رنگ طلایی؛ متن سوره حمد به خط ثلث نازک با سفیدآب و تحریرداسر و عنوان سوره به سرنگ صورتی، بر زمینه‌ای به رنگ طلایی و منقوش با قوس‌های حلزونی اسلیمی و ختایی (اسلیمی‌ها به رنگ طلایی متمایل به سبز و تحریردار، ساقه‌های ختایی به رنگ سبز با گل‌های پنج‌پر تزئینی، پنج‌پر ساده، پروانه‌ای و برگ‌های ریز ساده به رنگ‌های سفید، قرمز، آبی آسمانی، سبز، صورتی و زرد نقش شده‌اند و با رنگی تیره‌تر قلم‌گیری شده‌اند).

ترنج بیرونی به رنگ لاجوردی که ترنج درونی و سرترنج‌هایش را در بر گرفته خود شامل: ابرهای ماری به رنگ طلایی متمایل به سبز و تحریردار، پیچک‌های ختایی با گل‌های شاه‌عباسی، چهارپر، پنج‌پر، غنچه‌ها و برگ‌های ته‌غنچه به رنگ‌های خرد، قرمز، سفید، صورتی و نارنجی. لچکی‌ها به رنگ طلایی چهار گوشه کتیبه را پوشانده و با ابرماری طلایی متمایل به سبز و تحریردار مزین شده، علاوه بر این اسلیمی‌ها، پیچک‌های ختایی با انواع گل‌های پنج‌پر، شاه‌عباسی، پروانه‌ای و غنچه‌ها با رنگ‌هایی مشابه رنگ‌های بخش مرکزی و به صورت تحریردار ترسیم شده است. کتیبه مستطیل از طریق جدول آبی گره‌بندی به تسمه گره‌بندی طلایی تحریردار متصل می‌شود و این تسمه از طریق جدول آبی که تکرار شده به حاشیه متصل می‌شود (تصویر ۲).

حاشیه:

حاشیه شامل دو ردیف نقش نیم ترنج مکرر خرابانه ماندنی است که به صورت متقارن و با رنگ‌های متضاد لاجوردی و طلایی فضاهای خالی یکدیگر را پر کرده‌اند. ردیف داخلی نیم ترنج لوزی طلایی متمایل به سبز است که با گل‌های قرمز و صورتی تزئین شده و بر زمینه لاجوردی مزین با گل‌ها و پیچ‌های خطی به رنگ‌های خرد، سفید، قرمز و طلایی نقش بسته است. ردیف خارجی نقوشی از گل‌های ساده، پنج‌پر و پروانه‌ای قرمز، آبی آسمانی، بنفش، صورتی و نارنجی است که بر زمینه طلایی قرار گرفته‌اند.

زبانه مثلثی (نیم ترنج) در میانه حاشیه عمودی در ضلع مقابل عطف قرار گرفته که با ساقه‌های ختایی و بندهای اسلیمی و گل‌های الوان تحریردار بر زمینه‌های طلایی، لاجوردی و طلایی مایل به سبز قرار گرفته است. برگ‌گرد صفحہ خطوط طلایی، لاجوردی، قرمز و سفید به چشم می‌خورد که به شرفه‌های لاجورد بر زمینه زرافشان ختم

تصویر ۲- کتیبه متن صفحه فاتحه الکتاب قرآن کاتب شیرازی، ۵۹۱ ق.

تصویر ۳- حاشیه صفحه فاتحه الکتاب قرآن کاتب شیرازی، ۵۹۱ ق.

۲،۳ قرآن شماره ۳۹

قرآن شماره ۳۹ کتابخانه ملک به کتابت علاء الدین تبریزی (ملا علا بیگ) اثر استادان خطوط شش‌گانه به‌ویژه در خطوط ثلث، نسخ و رفاع در نیمه دوم قرن دهم و نیمه اول قرن یازدهم بوده است (یساولی، ۱۳۶۰: ۸۰) (تصویر ۴).

گل‌های ختایی پنج پر سفید مزین شده و اطراف آن با جدول طلایی رنگ منقوش با گره‌های هندسی محصور شده است، عنوان سوره و تعداد آیات با سفیداب به خط ثلث نگاشته شده است. دو جانب کتیبه متن دو کتیبه عمودی با ترنج‌های لوزی طلایی منقوش و ختایی‌های چرخشی بر زمینه لاجوردی به صورت قرینه قرار گرفته است، اطراف هریک از بخش‌های مذکور با رنگ نارنجی جدول کشی شده است (تصویر ۵).

حاشیه: صفحه شامل یک حاشیه است که با ترنج‌های لوزی طلایی در ابعاد مختلف و به صورت قرینه بر زمینه لاجوردی قرار گرفته اند و با گل‌ها و غنچه‌های ظریف و اسلیمی‌های پیچان تزئین شده اند، رنگ‌های بکار رفته در این بخش همچون سایر بخش‌ها طلایی، لاجوردی، نارنجی و سفید است، در بخش میانی حاشیه روبروی عطف طرحی به چشم می‌خورد که در نمونه‌های بعدی قرآن‌های این عصر به صورت مثلثی زبانه مانند از این بخش کادر بیرون می‌زند. در بخش بیرونی حاشیه‌ای ظریف از تشعیر طلایی رنگ کار شده است (تصویر ۶).

عمده تقسیمات و کادر بندی‌ها در این صفحه بر اساس تقسیمات هندسی است این مشخصه و بکارگیری دو کتیبه مشابه برای سرسوره و شماره آیات در بالا و پایین کتیبه متن مشابه شاخصه‌های عصر تیموری است. عناصر و آرایه‌ها به صورت متعادل و متقارن کار شده است رنگ غالب در ترکیب بندی لاجوردی است (شکل ۲).

شماره ثبت قرآن موزه	۳۹
کاتب	علاءالدین تبریزی
تاریخ کتابت	سال ۵۹۸۰ ه. ق
تعداد سطرها	۱۳ سطر
اوراق	۴۳۱ ورق
نوع کاغذ	دولت آبادی
نوع جلد	ساغری ضربی
اندازه کتاب	۳۸،۲۵ سانتی‌متر

تصویر ۲
صفحه فاتحة الكتاب
قرآن شماره ۳۹
مانند آرشو تصویری
مکر آفرینش های هنری آستان قدس رضوی.
جدول ۲، شناسنامه قرآن ۳۹، کتابخانه موزه ملی ملک.
تصویر ۵، کتیبه متن قرآن ۳۹،
شکل ۲، تحلیل خطی قرآن ۳۹، مانده نگارنده،
تصویر ۶، حاشیه قرآن ۳۹.

۳-۳. بررسی تطبیقی دو صفحه فاتحة الكتاب قرآن عصر صفوی (جدول ۳)

در این بخش دو نمونه صفحه فاتحة الكتاب قرآن صفوی مورد مقایسه و تطبیق قرار می‌گیرد؛ همانطور که پیش‌تر اشاره شد نمونه اول (قرآن ۱۲۶) مربوط به ۹۱۱ ه. ق است و از شاخصه‌های آن می‌توان به کادر بندی و تقسیمات منحنی و هندسی، مثلث بیرون زده از کادر (روی حاشیه روبروی عطف) بکارگیری ترنج‌ها در ابعاد بزرگ، عدم بکارگیری سرسوره، تنوع نقش گل‌ها و غنچه‌ها، حرکات دوار و چرخشی در گستره وسیع تری در مقایسه با نمونه دوم (قرآن ۳۹) مربوط به ۹۸۰ ه. ق. اشاره کرد، در حالیکه قرآن شماره ۳۹ بیشتر اثر تقسیمات و کادر بندی‌های هندسی استفاده کرده است این مشخصه و بکارگیری دو کتیبه مشابه برای سرسوره و شماره آیات در بالا و پایین کتیبه متن مشابه شاخصه‌های عصر تیموری است. از نظر ترکیبات رنگی نیز دو قرآن تقریباً مشابه است و تفاوت‌های جزئی به چشم می‌خورد:

قرآن ۱۲۶ دارای تنوع رنگی بیشتری است و رنگ‌های آن شامل؛ طلایی، لاجوردی، صورتی، آبی کمر رنگ، قرمز، سبز، سفید و سیاه است، در حالیکه رنگ‌های بکار گرفته شده در قرآن ۳۹؛ طلایی، لاجوردی، سفید، نارنجی و سیاه است. علاوه بر رنگ نحوه اجرا نیز تا حدودی در دو اثر متفاوت است؛ در نمونه اول رنگ‌ها با تالیته‌های مختلف و همراه با سایه روشن اجرا شده است در حالیکه در نمونه دوم رنگ‌ها خالص‌تر است.

۳-۲-۱. عناصر تزئینی صفحه فاتحة الكتاب قرآن ۳۹

صفحه فاتحة الكتاب این قرآن مذهب و مرصع است و عناصر کلی آن شامل؛ کتیبه مرکزی، سرسوره، کمند، جدول و حاشیه است که به تفکیک به شرح آن خواهیم پرداخت. کتیبه متن: به خط ثلث، طلایی، اعراب گذاری مشکی نگاشته شده و فواصل آیات با گوی‌های زرین شش پر مشخص شده است این کتیبه در بخش بالا و پایین به سرسوره با کادری مستطیل ختم شده است. سرسوره با دو ترنج متداخل به رنگ‌های آبی و طلایی، اسلیمی‌های نارنجی بسیار ظریف و

جمع بندی و نتیجه گیری

این نوشتار که گامی ابتدایی در جهت شناخت و ارزیابی دو نمونه از قرآن‌های صفوی و شاخصه‌های آنهاست، حاکی از تنوع و تغییراتی است که در ارتباط با عناصر تزئینی در صفحات فاتحه‌الکتاب قرآن یک دوره رخ می‌دهد. در این بررسی‌ها چنین حاصل می‌شود که برخی عناصر به صورت ثابت باقی می‌ماند و در دوره‌های مختلف تکرار می‌شود و برخی عناصر دچار تغییر و تحولاتی می‌شود چون؛ تغییرات در کادربندی و صفحه آرایی، بکارگیری کتیبه سرسوره، مثلث زبانه مانند حاشیه، بکارگیری رنگ‌ها و نقوش. خلاصه شاخصه‌های این عصر که در دوره قبلی کمتر به چشم می‌خورد؛ نقوش بسیار متنوع، دقیق و ظریف (گل‌پروانه‌ای، گل‌شاه‌عباسی، ابرماری و...)، با رنگ آمیزی‌های متنوع و گرم‌تر اثر گذشته است که در ترکیب بندی‌های هندسی و منحنی و گاه بسیار متفاوت اثر گذشته تصویر شده اند. آگاهی اثر این ویژگی‌ها می‌تواند راهگشایی باشد جهت شناسایی شاخصه‌های هر دوره هنری و تشخیص روند تکامل یا خروال آن‌ها. البته لازم به ذکر است که تنها شاخصه‌های دو نمونه موردی از قرآن‌های این عصر نمی‌تواند به کل قرآن‌های این دوره تعمیم پیدا کند بلکه فقط به‌عنوان بخشی از شاخصه‌های این عصر ارائه شده است و نتایج نهایی نیازمند تحقیقات بیشتر است.

جدول ۳.
عناصر تزئینی صفحات فاتحه‌الکتاب
دو قرآن عصر صفوی
(مأخذ: نگارنده)

ردیف	قرآن شماره ۱۲۶	قرآن شماره ۳۹
۱	فرم تزنجی و نگاشته شده با خط ثلث سفید و صورتی (عنوان سوره) بر زمینه منقوش و طلا اندازی و مزین با قوس‌های حلزونی و دوار اسلیمی و ختایی تزنجی، نشان فواصل آیات ندارد.	فرم مستطیل، متن سوره با خط ثلث بر زمینه طلا اندازی ساده، عنوان سوره به رنگ سفید، همراه با کتیبه‌های عمودی دو جانب، نشان فواصل آیات به شکل گوی زرین شش پر.
۲	یک حاشیه بیرونی، تزنج‌های متداخل با مثلث زبانه مانند میانه حاشیه روبروی عطف، همراه با شرفه بعد از حاشیه.	یک حاشیه بیرونی، تزنج‌های لوزی فاصله دار، طراحی خاص میانه حاشیه روبروی عطف، همراه با شرفه بعد از حاشیه.
۳	رنگ غالب: طلایی، بکارگیری رنگ‌های ترکیبی؛ طلایی، لاجوردی، صورتی، آبی کم رنگ، قرمز، سبز، سفید و سیاه	رنگ غالب: لاجوردی، بکارگیری رنگ‌های خالص؛ طلایی، لاجوردی، سفید، نارنجی و سیاه
۴	گل‌های چهارپر و پنج‌پر تزئینی و پنج پرساده، گل‌پروانه‌ای، گل‌شاه‌عباسی، غنچه‌ها، برگ‌های ته‌غنچه و ریز ساده، ابرماری، تزنج و نیم تزنج قوس‌های حلزونی و دوار اسلیمی و ختایی.	گل‌های چندپر و تزئینی، اسلیمی، ختایی، برگ‌ها، غنچه‌ها، گل‌شاه‌عباسی، تزنج و نیم تزنج.
۵	ثلث به رنگ سفید و تحریردار	ثلث به رنگ طلایی
۶	کادربندی و تقسیمات منحنی و هندسی، مثلث بیرون زده از کادر (روی حاشیه روبروی عطف) بکارگیری تزنج‌ها در ابعاد بزرگ، عدم بکارگیری کتیبه سرسوره و شمار آیات، چرخش زیاد در ترکیب عناصر، متوازن، متقارن و متعادل.	کادربندی و تقسیمات هندسی، کتیبه‌عنوان و شمارش آیات و متن مستطیل، کتیبه‌های عمود دو جانب متن، بکارگیری طرح خاص میانه حاشیه روبروی عطف، متوازن، متقارن و متعادل.

پی نوشت

۱. فاتحة الكتاب دو صفحه در برابر هم با ترکیب و تزئینات مشابه است، در ابتدای قرآن و معمولاً پس از صفحات سرلوح قرار دارد. با سوره حمد آغاز می شود و جامع ترین تزئینات قرآن را در بر می گیرد. این صفحه فاقد نشان های مربوط به حزب، جزء، خمس، عشر و سجده می باشد (مایل هروی، ۱۳۷۲: ۹۸).
۲. تذهیب در لغت خزانة و کسب است و طلاکاری و در عرف نسخه آرایی به نقوشی گفته می شود منظم، که با خطوط مشکی و آب طلا کشیده و تزئین شده باشد و رنگ دیگری در آن بکار نرفته باشد (مایل هروی، ۱۳۷۲: ۵۹۴).
۳. ماخذ شناسنامه ها: آرشیو شناسنامه های کتابخانه آستان قدس رضوی و کتاب گلچین معانی، آرشیو شناسنامه های کتابخانه و موزه ملی ملک.
۴. جهت کسب اطلاعات بیشتر در ارتباط با مشخصات این نسخه در مقایسه با نمونه های مشابه این عصر رجوع شود به: قندهاریون، مریم (۱۳۸۹) بررسی و تحلیل تصویری نقش و رنگ در سه نسخه قرآن کریم، ص ۷۳ تا ۸۰.
۵. جدول اخر جنبه های آرایشی هنر کتاب آرایی است؛ خطوطی موازی است که گرداگرد نوشته یا در فواصل سطور نوشته می شود و غالباً چهار سوی صفحه را در بر می گیرد، بر خلاف کمند که سه جانب آن را می پوشانده است. جدول و کمند ممکن است ساده و با یک خط و یا تزئینی با چند خط باشد (مایل هروی، ۱۳۷۲: ۶۰).
۶. برخی اخر شاخصه های تزئینی صفحات فاتحه قرآن دوره تیموری در مقاله "عناصر تزئینی نقش و رنگ در فاتحة الكتاب قرآن به کتابت عبدالله طباطبائی هروی"، مریم قندهاریون، ص ۲ تا ۴ ذکر شده است.

منابع و ماخذ

- کتاب ها
- اسکارچیا، جان سروپرتو (۱۳۷۶). هنر صفوی، خرنند، قاجار. (مترجم: آژند)، تهران: مولی.
- پوپ، آرتور اپهام (۱۳۸۷). سیری در هنر ایران، جلد دوم و پنجم (مترجم: پرهام، ودریابندری)، تهران: وزارت فرهنگ و آموزش عالی علمی و فرهنگی.
- خلیلی، ناصر و جیمز، دیوید (۱۳۸۱). پس از تیمور: قرآن نویسی تا قرن دهم هجری. (مترجم: بهتاش) تهران: کارنگ. دیماند، موریس اسون (۱۳۲۶). راهنمای صنایع اسلامی. (مترجم: فریار) تهران: بی تا.
- غفاری فرد، عباسقلی (۱۳۸۱) تاریخ تحولات سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی ایران در دوران صفویه، تهران: سمت.
- کنبی، شیلا. (۱۳۸۳). عصر طلایی هنر ایران، (مترجم: افشار) تهران: نشر مرکز.
- گلچین معانی، احمد (۱۳۷۷). راهنمای گنجینه قرآن، مشهد: آستان قدس رضوی.
- لینگز، مارتین (۱۳۷۷). هنر خط و تذهیب قرآنی. (مترجم: قیومی بیدهندی) تهران: گروس.
- مایل هروی، نجیب (۱۳۷۲) کتاب آرایی در تمدن اسلامی، مشهد: آستان قدس رضوی.
- پساولی، جواد (۱۳۶۰) پیدایش و سیر تحول هنر خط، تهران: پساولی.
- مقالات
- مجرد تاکستانی، اردشیر (بی تا). "تحقیق در تذهیب ایرانی هنوز راه ناپیموده ای ست". گلستان قرآن (۲۳)، ۲۱-۲۳.
- قندهاریون، مریم (۱۳۹۰) "عناصر تزئینی نقش و رنگ در فاتحة الكتاب قرآن به کتابت عبدالله طباطبائی هروی"، ارائه شده در دوسالانه تذهیب های قرآنی، مشهد.

آرشیوها

- آرشیو تصویری و شناسنامه های قرآنی، موسسه کتابخانه و موزه ملی ملک، قرآن شماره ۳۹.
- آرشیو تصویری و شناسنامه های قرآنی، بخش نفایس خطی کتابخانه آستان قدس رضوی مشهد، قرآن شماره ۱۲۶.

پایان نامه

- قندهاریون، مریم (۱۳۸۹) بررسی و تحلیل تصویری نقش و رنگ در سه نسخه قرآن کریم، پایان نامه کارشناسی ارشد پژوهش هنر، استاد راهنما: دکتر یعقوب آخرنند، دانشکده هنرهای زیبا، دانشگاه تهران.

